

М. М. Гнатюк, д-р філол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

АНТРОПОЦЕНТРИЧНІ КОНЦЕПТИ ЕПІСТОЛЯРНОГО ТЕКСТУ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Розглянуто антропоцентричні концепти епістолярного тексту Григорія Сковороди, його естетичні погляди і життєве кредо в теоретичних проєкціях гуманітаристики. Акцентовується на діалогічних зв'язках листів видатного філософа-мислителя, письменника, педагога-просвітителя з Біблією, специфіка онтологічних, національних вимірів буття, феномени його свідомості. Досліджено індивідуальне, неповторне бачення світу, проєктоване на загальнокультурний контекст, сповідувани митцем художньо-філософські концепції буття в контексті сучасної доби.

Ключові слова: антропоцентризм, концепт, епістолярний текст, Бог, Біблія, дух, душа, серце, слово, буття, свідомість.

У творчому доробку Григорія Сковороди епістолярна спадщина посідає чільне місце. Вона є цінним джерелом літературних, історичних, біографічних та багатьох інших фактів і свідчень життя людини, яку світ ловив, але так і не ввіймав. Яскравий зразок епістолярного жанру складає нині 125 листів до різних адресатів, серед яких переважна більшість (79 листів) до учня – Михайла Ковалинського. Кожну сторінку цього листування сповнює щира розмова про вихідні засади людського співжиття, сутність людини і світу, сенси земного буття. Видатний філософ-мислитель, письменник, педагог-просвітитель мав чим поділитися зі своїми учнями, співвітчизниками, ставши своєрідною "мандрівною академією", слухачами якої були люди різних станів і вікових категорій на досить широких географічних просторах.

Уперше учень і вчитель зустрілися в Харківському колегіумі, де Григорій Сковорода викладав упродовж 1759–1764 років (з перервами). Глибока спорідненість душ, взаємоповага й дружня любов відчувається вже навіть із самих звертань вчителя

до свого учня на початку кожного з листів: "Найжаданіший друже Михайле", "моя єдина радість, Михайле найдорожчий", "мій брате", "християнська любов, найулюбленіший Михайле", "найдорогоцінніший друже мій Михайле", "Мій найдорожчий *христолюбцю*, Михайле найсолодший" та ін. Про не меншу приязнь та повагу до свого вчителя засвідчують і листи М. Ковалинського, в одному з яких писав: "Як спогади, так і листи Ваші в мені творять сердечну втіху. В метушні світських турбот найприємніше почуття є істини й непорочності. А в цих іменах мені завжди являєтесь Ви!.." [5]. У листі від 22 червня 1787 року він навіть складає плани на спільну старість, висловлюючи намір покинути замський будинок під Петербургом, холодне й чуже йому місто: "Я всіяко стараюся купити село в Харківському намісництві, через звичку до того краю й для тебе. І майже був уже сторгував село Покровське, Спиридової поміщиці, та сусіди перешкодили купити. Сподіваюся ж на бога, що вселить в місці родючому, і на воді спокійній, де б я міг упокоїти і себе і твою старість, хоч ти і не маєш у цьому потреби" [5].

Не можна не помітити й таку характерну рису цього листування як особлива довірливість, навіть сповідальність, адже приватний епістолярій, як особистісний модус спілкування, захоче в собі відому формулу Ж. Ж. Руссо: в листі йдеться не про те, щоб щось повідомити, а про те, щоб висповідатися. Очевидно, саме тому на сторінках епістолярної спадщини Григорія Сковороди найперше прочитується не так акцептована багатьма дослідниками повчальна парадигма, як радше дружня розмова посвячених у спільне дійство людей, що прагнуть глибше пізнати цей світ, людину і природу, торуючи шлях самопізнання і самовдосконалення. Основним мірилом цієї подвижницької праці стає Людина, створена за образом і подобою Божою, центр Всесвіту, його змагань, звитяг і протиборств. Антропоцентризм, як різновид телеології і філософського вчення, пронизує не тільки епістолярну спадщину Григорія Сковороди, а й усю його творчість, включно із філософськими трактатами, де програма морально-етичних принципів, Божих

настанов і християнських істин звучить як "Азбука (Буквар) світу", котру повинен знати кожен, змагаючи до верховіть вселюдського знання, до висот всебічно розвиненої, гармонійної особистості.

Вчення Григорія Сковороди про три світи: перший, великий світ – макрокосм, що складається з численних світ-світів; другий – невеличкий мікркосм, світок, або людина; й третій – малий світ символів, або Біблія містять у собі дві "натури" – матеріальну і духовну, де саме духовна є рушійною, провідною силою. Концепт "духу" виявляє головні пріоритети людського буття, суть людського призначення. Цитуючи Біблію в одному з листів до М. Ковалинського, Г. Сковорода зауважує: "Христос сказав у Євангелії таке: «Дух Господній на мені»" [6, с. 256] й екстраполює це поняття на високу місію людини, здатність її бути гідною найвищої жертви Христа, який віддав себе на страту за людські гріхи. На жертвовному, тернистому шляху гартування духу, сходження на його висоти вчитель заповідає своєму учню: "Побільше думай і тоді вирішуй. Спіши повільно. Навчись бути сильним", з гіркотою дописуючи: "О, якби я міг дати тобі рятівну пораду! Однак у деяких випадках мудрому належить зважати на необхідність. Бувай здоров, мій дорогий! Вельми відданий тобі Григ[орій] Сав[ич]" [6, с. 306]. Ця неймовірна відданість, готовність собою, своїм життям і досвідом заступити улюбленого учня від життєвих ураганів й незгод, підступностей та розчарувань пронизують увесь текст епістолярію Г. Сковороди, надають йому особливої виразності, сили звучання. Називаючи засоби і способи досягнення високої мети, вказує серед інших на такі: "знання грецької і римської літератури, яке дається нічними заняттями (я називаю тобі уже засіб засобу), втеча від юрби і мирських справ, зневага до багатства, піст і помірність, коротше – зневажання плоті, щоб здобути дух" [6, с. 267]. Напряму пов'язуючи дух, духовність і Христове вчення віднаходить яскраву метафору/порівняння задля прозірливішого розуміння того Букваря світу, де прописані азбучні істини: "Подібно до того, як роса, яка падає згори, зовсім не містить у собі пилу, а є ніби найчистіша, без домішок сльоза погідного повітря, – так і учення І. Христа

зовсім не причетне до землі, а все наскрізь духовне, дух же цілком *безтілесний*, нематеріальний і тому таємно ховається в недоступних сферах, як вода в жилах землі, невидима для звичайних очей, поки не вирветься у вигляді джерела або живого струмочка з розколин скелі. Та ба! Як мало *цикад*, хоч всюди повно ослів, що люблять каламутну воду і не п'ють, як говорить твій Арістотель, поки не скаламуть води. А скільки стад свиней, які за природою своєю ненавидять джерела, шукають *нечистоти* і бруд, люблять низькі і болотисті місцевості, тоді як олені біжать до джерел" [6, с. 294]. Вказуючи на мудрість, як супутницю духу, яку Бог ховає в "найглибших тайниках землі, щоб не зневажали її свині, своїм же велить шукати" [6, с. 294], звертає своє прохання на те, аби "таку і настільки велику твою здібність" возвів "Христос на вищий ступінь до своєї слави, недоступної свинським душам" [6, с. 294]. У своєму наступному листі до "*христоробія* Михайла" Г. Сковорода підводить свого учня до головного висновку: "Коли твій дух діє по-Божому, то це дійсно гідно тебе. Краще він не може діяти", власне "так живуть Боги, так робить кожен мудрець" [6, с. 294–295]. Не приховуючи захоплення талантами свого підопічного, зауважує: "О, який я задоволений, коли бачу, що в юності ти здатний так діяти; // Які радощі чекають мене, коли досягнеш зрілості!" [6, с. 295]. За цим щирим, відвертим зізнанням постає цілий спектр душевних переживань та почувань вчителя, який не раз звертається до свого учня "душе моя".

Концепт "душі", як і "духу", "Бога", "Христового вчення" є визначальними в епістолярії Григорія Сковороди, поряд з концептами "свободи", "щастя", "дружби", "сродної праці", "любові" та ін. Заряджений енергією самопізнання і самозвершення дух – непереможний, так як нетлінною є й душа. Закладене в надрах її Боже начало надихає глибше пізнати Господа, а через Нього й себе, адже "занурюючись у джерело святе душі своєї, думок і бажань людських, у "безодню" людської душі, проникаючи до кореня життя та обителі вогню й любові – до серця, людина наповнює себе любов'ю до себе і водночас любов'ю до Бога" [4, с. 33]. Бог "не лише створив світ, природу,

людину, – він перебуває в ній, тому Богопізнання є Людинопізнанням. Справжня, тобто пізнана, самоусвідомлена людина зосереджена в серці, в думках, у духові" [4, с. 34]. Пізнаючи феноменологію духу і душі, в їхній не матеріальній природі осягаємо чинники волі, свідомості, розуму, властиві не тільки людині, а й цілим народам і націям. Яскравий, промовистий приклад – історія українського народу, якому Г. Сковорода заповів оду вольності ("De lidertate"), котрий і сьогодні в жорстокій, геноцидальній війні розв'язаній російськими окупантами, відстоює свої вікові права на волю, свободу, державну незалежність. Чи не тому й так прицільно прилетіла рашистська ракета в музей автора оди – осередок українського духу, в землю, де він знайшов свій вічний упокій із висіченим на камені: "Світ ловив мене, та не впіймав". Прочитуючи нині ширше цю автоепітафію вірного сина України, розуміємо, йшлося не стільки про його власну долю, як про долю цілого народу, виразником дум і сподівань якого став Григорій Сковорода. Він і сьогодні стоїть на передньому фронті, який нещадним вогнем покривають рашистські заїди, намагаючись вкотре знищити до тла українську землю, її народ, що наче птах-Фенікс щораз відроджуються, постаючи в непереможній силі духу. Так було в давні часи, так є й сьогодні – відродимо і відбудуємо, "душу й тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми браття козацького роду". З того роду, що й Григорій Сковорода, який народився 3 грудня 1722 року в сотенному містечку Чорнухи Лубенського полку, в сім'ї малоземельного козака Сави і його дружини Пелагеї, сім'ї, яка глибоко шанувала християнські цінності, Божі заповіді, першою з яких – "Не убий!". Із живлющих зерен Святого Письма проріс "Сад божественних пісень", ті глибокі роздуми про світ і людину, які прочитуємо на сторінках епістолярної спадщини Г. Сковороди. Чи не під впливом його філософії з'явилося вже в часи нових випробувань знамените гончарівське: "Собори душ своїх бережіть, друзі..." [2, с. 170] і як заклик нескореності – відомі рядки Емми Андіївської: "Та дух – вітрила – й в пеклі – напина",

"А дух – і серед багон – свій фарватер", "Дух – вихід й там, де виходу нема", "Та тільки дух – і кладку – і мету" [1]. Саме такою кладкою поміж *трясовин* світових спокус і торував свій шлях великий гуманіст, поборник правди і добра, рівності та свободи. На схилі літ писав: "Старість моя страждає, але страждає тлінне тіло, а не душа" [6, с. 319]. Саме тому так проникливо і пронизливо звучить його засторога-заклик до учня "пильнувати чистоту своєї душі" [6, с. 305], не вбити найцінніше – "душу свою, тобто самого себе" [6, с. 288]. Сповнена добром і милосердям душа – благочестива, праведна, нетлінна. Вона – вмістилище людської добродітності та добродітності. Про добру людину в народі кажуть, що вона має добру душу, а про злу – бездушна. Втратити душу, значить заживо стратитися. Людина, в якій живе серце і душа – непереможна, вільна. Посилаючи "зразок розмови душі" своєму учню, розмірковує: "Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна і відречена від усього, подібно до дельфіна *мчить* у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике і властиве лише найвеличнішим мужам і мудрецам. У цьому причина того, що святі люди і пророки не лише зносили нудьгу повної самотності, а й безумовно втішалися *самотою*, зносити яку так важко, що Арістотель сказав: «Самотня людина – або дикий звір, або бог»" [6, с. 23]. Так само як душею, пише Григорій Сковорода в листі до свого друга Якова Правицького, "вічна людина серцем" [6, с. 332], "головою людині є серце її, що панує над тілесним світиком" [6, с. 334].

Серце – джерело життєвої сили людини, "і воно є людина" [6, с. 323], "корінь життя, обитель вогню і любові", "бо що може бути більш приємне, солодке і животворне, ніж любов?", "сам Бог називається любов'ю" [6, с. 286]. Тільки чистий серцем і може побачити Бога. Через серце пізнає людина любов, щире серце народжує дружбу, палаюче серце, "а воно, безсумнівно, повинно палати, якщо ти той, ким я тебе вважаю" [6, с. 251], пише вчитель своєму учню, робить блаженними очі, щоб бачити істину. В серці живуть почуття відповідальні за моральність людини, її кредо життя. Народна мудрість гласить: "Від серця до

неба шляху не треба". Хоробре серце, сильна воля і незламний дух – триєдність, яка покладає духовну сутність людини, дарує свободу, відкриває двері Христової мудрості та доброчесності. Філософія серця Григорія Сковороди є основою розуміння його антропоцентризму, де людина досягає щастя й віднаходить гармонію буття через християнську любов, яка "усе поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує. Хіба не називає Бога *любов'ю* його найулюбленіший учень Іван? Хіба не мертвою є душа, позбавлена істинної любові, тобто Бога? Хіба всі дарунки навіть ангельська мова, не є ніщо без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов, любов, початок, середина і кінець, альфа і омега" [6, с. 264–265].

Художньо-філософська концепції буття Григорія Сковороди полягає у єдності Людини, Бога і Природи, де шлях до самопізнання є Богопізнанням. Людина, як центр світобудови, зумовленої Божим задумом, лишається його найбільшою цінністю, єдиною мірою всього суцього. Висока місія й мета життя людини – самотворення, що лежить в основі й біблійного вчення. За словами Григорія Сковороди: "Людина є всієї Біблії кінець, і центр, і гавань. Вона жертва, олтар, фіміам і все інше..." [6, с. 336]. Людина-творець визначає суть моральної етики українського генія. Виявляючи даровані Богом здібності в "сродній" праці, тобто праці за покликанням, людина дарує радість, отримує моральне задоволення, приносить користь для людей.

Антропоцентрична філософія і творчість Григорія Сковороди, – за слушним спостереженням І. Дзюби, – полягає "не в компонованні всезагальних систем і концепцій світу, а в поетично-психологічному осягненні людської душі. Хоч, звісно, і загальних питань світобудови він не оминав" [3, т. 1, с. 445], у роздумуванні над Божественністю Слова, де "називає слово тлінними ворітьми до нетлінного джерела, а частіше саме серце людське ототожнює з Божим Словом" [3, т. 2, с. 457]. Як і наша мова, воно є запорукою збереження української ідентичності, генокоду й душі нації, яка народилася вільною. Й не випадково, "саме до Сковороди

чомуś уперто звертались кращі сини української нації в часи великого болю і вибору, у поворотні моменти історії" [3, т. 1, с. 445]. Не випадково, списуючи в дитинстві Сковороду в саморобну книжечку з візерунками й квітками, його великий наступник Тарас Шевченко згодом писав: пам'ятаймо, "чії сини?, яких батьків? // ким?, за що закуті?" [7, с. 255]. Марнотам життя, недолі й неволі протиставлена воля серця, мотив якої стане "однією з констант Шевченкової поезії, набираючи щоразу нових модуляцій" [3, т. 2, с. 471]. Такими ж константами залишаються і в нашому житті свобода, воля, незалежність, які щоденно виборюють мужні українські воїни в жорстоких боях із рашистською навалою, згуртована українська нація, осяяна Сковородинським духом. Як "світ не опанував його, бо він – переможець у боротьбі за себе, за Людину" [4, с. 37], так жоден ворог не зможе опанувати й нас – гідних нащадків славного, невмирущого, козацького роду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андіївська Е. Маратонський біг. – Київ, 2016.
2. Гончар О. Собор. – Київ, 1989.
3. Дзюба І. З криниці літ: У 3т.: т. 1, 2, – Київ, 2006.
4. Жулинський М. Українська література: творці і твори. – Київ, 2011.
5. Ковалинський М. Листи до Г. Сковороди // <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov2.htm>.
6. Сковорода Г. Твори: У 2 т.: т. 2. – Київ, 1994.
7. Шевченко Т. Кобзар. – Київ, 1979.

REFERENCES

1. Andiiivska E. Maratonskyi bih. – Kyiv, 2016.
2. Honchar O. Sobor. – Kyiv, 1989.
3. Dziuba I. Z krynytsi lit: U 3t.: t.1, 2, – Kyiv, 2006.
4. Zhulynskyi M. Ukrainska literatura: tvortsi i tvory. – Kyiv, 2011.
5. Kovalynskyi M. Lysty do H. Skovorody//<http://litopys.org.ua/skovoroda/skov2.htm>.
6. Skovoroda H. Tvory: U 2 t.: t. 2. – Kyiv, 1994.
7. Shevchenko T. Kobzar. – Kyiv, 1979.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.22

M. M. Gnatyuk, Dr Hab., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

**ANTHROPOCENTRIC CONCEPTS EPISTOLARY TEXT
BY HRYHORII SKOVORODA**

The article deals anthropocentric concepts epistolary text by Hryhorii Skovoroda, his aesthetic views and the credo of life in the theoretical projection of the humanities. The emphasis is on the dialogical links between the writer's letters outstanding philosopher-thinker, writer, teacher-enlightenment with the Bible, specific ontologies, nationales measurements existence, phenomenon of his sense. Researched individual, unique vision of the world, extrapolates on the general cultural context, reflected by artist art-philosophical conceptions of existence in the context modern epoch.

Keywords: anthropocentric, concept, epistolary text, God, the Bible, spirit, soul, heart, word, existence, consciousness.